

DE LANGE TWEEDE WERELDOORLOG

Peter Romijn

De lange Tweede Wereldoorlog

NEDERLAND 1940-1949

Uitgeverij Balans

Copyright © Peter Romijn/NIOD/Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Bas Schmidt

Omslagbeeld beeld boven: 'Verblijf en optreden van het 1e Bataljon Regiment Stoottroepen in Nederlands-Indië. Militairen staan klaar om voorwaarts te gaan tijdens "Actie Slot"', collectie Stoottroepen Museum, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, beeldnummer 2002-158-1. Beeld onder: 'Oorlogsschade aan stadscentrum van Arnhem (ca. 1945-1946)', gemaakt door © Cas Oorthuys, collectie Nederlands Fotomuseum.

Foto Peter Romijn © Tessa Posthuma de Boer

Typografie en zetwerk Adriaan de Jonge

Druk Wilco

ISBN 978 94 638 2085 1

NUR 680

www.uitgeverijbalans.nl

 facebook.com/uitgeverijbalans

 twitter.com/balansboeken

 instagram.com/uitgeverijbalans

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

*Ter nagedachtenis aan mijn moeder,
Jeanet Romijn-Otten (1926-2017)*

Inhoud

Ter inleiding: ‘De oorlog’? 9

1 Een deugdzame natie en de boze buitenwereld, 1900-1940 19

Overvallen 19

Vóór de oorlog: politiek en ideologie 21

Ontwikkeling en stagnatie 29

Nederland en de wereld 35

Het koloniale project 37

Vredeswens en oorlogsdreiging 42

2 De oorlog als bezetting 47

Nederland in oorlog 47

De schok van de bezetting 50

Bezetting: het bestuurlijk arrangement, 1940-1941 54

Gelijkschakeling en dictatuur (september 1941 – april 1943) 65

Harde confrontatie (mei 1943 – september 1944) 74

Cumulatieve radicalisering (september 1944 – mei 1945) 77

Het einde van de Duitse bezetting 80

3 ‘Andere wetten voor een ander bestaan’: Nederland en de Shoah 83

Ontmenselijking 83

Een dwanggemeenschap 87

Deportatie 97

Op leven en dood 104

De Nederlandse paradox 110

4 Oorlog, vrede en overgangspolitiek, 1944-45 117

Het momentum van de bevrijding 117

De beproevingen van de laatste oorlogswinter 119

Het bevrijde zuiden 123

‘De oorlog duurt voort’ 130

Vriend en vijand 140

De zomer van de bevrijding 147

5 Oorlog overzee 153

Een nieuw tijdperk 153

Oorlog en Japanse bezetting 157

De Indonesische onafhankelijkheid 166

De Nederlands-Indonesische confrontatie 172

December 1945 – juni 1947: gezagsherstel? 176

Juli 1947 – januari 1949: Nederland in het offensief 180

Januari – december 1949: eindspel 182

De Nederlandse troepen en hun oorlog 185

Aard en oorzaken van het oorlogsgeweld 189

Littekens 201

6 Tien jaar oorlog! 205

Scharnierpunt 1945 205

Over de drempel van het geweld 215

Recht en oorlog 220

Wereldoriëntatie 230

Burgerschap en oorlog 237

Ten slotte: het primaat van de goede bedoelingen 244

Nawoord 251

Noten 256

Ter inleiding: ‘De oorlog’?

Verwoestend oorlogsgeweld en mateloze repressie zijn nooit ver weg in de wereld van vandaag, maar als Nederlanders het over ‘de Oorlog’ hebben, bedoelen ze meestal de Tweede Wereldoorlog.¹ De ervaringen van toen zijn kennelijk nog in veel opzichten maatgevend. Ze worden al drie generaties lang doorgegeven en van betekenis voorzien via de nationale kalender van herdenken en vermanen. Die kent als vaste punten de nationale dodenherdenking op de Dam op 4 mei, de viering van de bevrijding op 5 mei, de herdenking van het einde van de oorlog in Azië op 15 augustus en Holocaust Memorial Day op 25 januari. Daar blijft het niet bij. Gemeentes, burgerinitiatieven, musea, scholen en andere maatschappelijke instellingen zoeken op allerlei manieren aansluiting bij de door de overheid gestuurde herinneringscultuur. Terwijl het verleden weer wordt opgeroepen, klinkt daarbij behoefte aan reflectie en het trekken van lessen. Aldus zeggen vorm en inhoud van de herdenkingen ook veel over de spanningen in de wereld van vandaag, of het nu gaat om discussies over de participatie van Duitsers op 4 mei of om de onmiskenbaar aanwezige koloniale nostalgie op 15 augustus.

De herinnering aan de bevrijding van Nederland en het einde van de Tweede Wereldoorlog is gelaagd en divers, al wordt dat in de publieke sfeer niet altijd duidelijk. De bevrijding wordt feestelijk gevierd, maar de nasleep van de oorlog blijft onverminderd aandacht vragen omdat die in veel opzichten

pijnlijk is. Zo is het rechtsherstel van joodse Nederlanders en andere vervolgingsslachtoffers nog steeds niet afgerond. Meerdere getroffen groepen, zoals voormalige dwangarbeiders, militairen en migranten uit de voormalige kolonies en kinderen van nationaalsocialistische ouders, blijven om publieke erkenning vragen. Er zijn ook andere vormen van strijd om herinnering.

Terwijl de overheid enerzijds een beleid voert om veteranen een gezicht in de samenleving te geven, is zij anderzijds de discussie over het Nederlandse militair optreden tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog lang uit de weg gegaan. De betekenis van onderdrukking en vervolging in de Tweede Wereldoorlog voor de wereld van vandaag raakt onvermijdelijk verbonden met bredere en gevoelige thema's als identiteit en diversiteit en met de conflicten van nu. Wat heeft de omgang met het Nederlandse oorlogsverleden te vertellen aan migranten en vluchtelingengemeenschappen? Wat is de betekenis van de herdenking van de Holocaust voor mensen die de herinnering aan andere vormen van genocide met zich meedragen?

Het gedeelde verhaal over de Duitse bezetting is tot dusver nog tamelijk eensluidend: 'de Oorlog' was een combinatie van vijandelijke bezetting, onderdrukking en nood. Daar staat tegenover dat we voor het gewapend conflict met Indonesië niet eens een duidelijke naam hebben, laat staan een consensus over de betekenis ervan. Toch is er ook in Nederland een diversiteit aan overgeleverde ervaringen die voortkomt uit het feit dat de Tweede Wereldoorlog een keten was van geopolitieke, ideologische, sociale en etnische conflicten op wereldschaal.² Het voortbestaan van de kleine natiestaat Nederland stond in de jaren 1940 op het spel, evenals de band met het koloniale rijk in Azië. De oorlogservaringen regen zich aaneen: de Duitse bezetting van Nederland (1940-1945), de Japanse bezetting van Nederlands-Indië (1942-1945) en de Indonesische onafhanke-

lijkheidsoorlog met Nederland (1945-1949). Daarom betekende de bevrijding van Nederland niet het einde van 'de Oorlog', maar was 1945 een scharnierpunt in deze reeks gebeurtenissen.

Nuchter gezien was de bezettingstijd een episode die een meerderheid van de Nederlanders – afgezien van de resterende strijdkrachten en het actieve verzet – machteloos en passief heeft ondergaan. Toen de wereldvrede gestalte leek te krijgen, schakelde Nederland over op een actieve modus van oorlogvoering en stuurde het een legermacht overzee. Zo beleefden de Nederlanders – evenals de Indonesiërs – die tien jaren als één aaneengesloten periode van elkaar overlappende groot-schalige geweldsconflicten.

Tot voor kort gold de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog als een ongelukkige nasleep van de Tweede Wereldoorlog. Toch ligt het veel meer voor de hand de dekolonisatie te zien als een deel van de historische fase waarin sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een nieuwe internationale orde gestalte kreeg. Nederland werd in de jaren 1940 opgenomen in een bondgenootschap dat zich verweerde tegen de agressieve greep naar de wereldmacht door nationaalsocialistisch Duitsland en het Japanse keizerrijk. Vervolgens transformeerde het bondgenootschap tot de vormgever van de nieuwe naoorlogse wereldorde, die gestalte kreeg door het *Atlantisch Handvest* (1941) en de oprichting van de Verenigde Naties (1945). De Nederlandse oorlog met Indonesië was pas eind 1949 afgelopen.

Dit boek gaat over de continuïteiten en verbanden tussen beide episoden. Het onderzoekt hoe de wereld voor Nederland en de Nederlanders tussen 1940 en 1950 onder invloed van oorlog, massaal geweld en onderdrukking ingrijpend veranderde, en hoeveel moeite het veel Nederlanders en hun instituties kostte

om hun posities in de veranderende wereld te bepalen. Daarom noem ik deze periode Nederlands ‘lange Tweede Wereldoorlog’. De continuïteit van het tijdvak bepaalde de oorlogservaringen van Nederlanders in Europa en in Nederlands-Indië/Indonesië. Hun persoonlijke oorlogsgeschiedenissen kregen op heel veel verschillende manieren gestalte. Een jongeman van achttien jaar, geboren in 1926, werd in 1944 opgeroepen voor verplichte arbeid in Duitsland en dook onder. In 1947 werd hij als dienstplichtige opgeroepen voor de strijd in Indonesië. Terwijl hij weg was, leefde het thuisfront jaren in angst en onzekerheid over zijn lot; hij keerde begin 1950 terug. Een boerendochter uit Drenthe, geboren in 1923, was afkomstig uit een groot verzetsgezin. Na de bevrijding volgde ze een verpleegstersopleiding en meldde zich met twee vriendinnen bij het Rode Kruis voor inzet bij de Nederlandse troepen in Indonesië, waar haar broer al als ‘oorlogsvrijwilliger’ diende. Ze raakte meermalen gewond en kwam pas in de loop van 1950 terug.³

Generatiegenoten en ook iets oudere mannen die tijdens de Duitse bezetting in krijgsdienst waren getreden van de Duitse *Waffen-ss* en aan het Oostfront hadden gestreden, werden bij de bevrijding opgesloten en berecht. Ze mochten na de oorlog niet in de Nederlandse strijdkrachten dienen, maar wie als minderjarige in Duitse dienst was getreden, kon toch meevechten. Sommige anderen probeerden zich te rehabiliteren door zich als arbeidskracht naar Nieuw-Guinea te laten uitzenden. Inmiddels waren een groep Indische NSB'ers en enkele politieke gevangenen, in totaal 146 man, na de Duitse inval in Nederland vanuit de kolonie naar Suriname overgebracht en daar geïnterneerd. Pas medio 1946 mochten ze naar Nederland vertrekken.

Topambtenaar Hans Max Hirschfeld, geboren in 1899, beleefde de continuïteit van de ‘lange Tweede Wereldoorlog’ op een heel andere manier, namelijk als bureaucraat. Tijdens de

Duitse bezetting coördineerde hij onder Duitse supervisie de economische politiek in bezet Nederland. Nadien gaf hij vorm aan het economisch herstel en de uitvoering van het Marshallplan in Nederland en Indonesië. Uiteindelijk zou hij zijn carrière beëindigen als de eerste Hoge Commissaris van Nederland in de onafhankelijke Republiek Indonesië.

Weer heel andere ervaringen typeren de lange Tweede Wereldoorlog van de verzetsjournalisten Henk van Randwijk (1909) en Frans Goedhart (1904). Na de bevrijding ageerden ze voor vrijheid voor de Indonesiërs. In hun collega Siewert Bruins Slot (1906) zouden ze na de bevrijding juist een krachtig tegenstander van de dekolonisatiepolitiek ontmoeten.

Dominee Frits Slomp (1898), bekend als 'Frits de Zwerver' en een van de leiders van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, vertrok na de bevrijding als legerpredikant naar Nederlands-Indië. Peter Borghouts (1910), tijdens de Duitse bezetting sabotagecommandant van de landelijke knokploegen in het zuiden, nam na de bevrijding dienst bij de Koninklijke Landmacht. Als reserveofficier was hij in Batavia eerst hoofd van de persdienst van het leger; in het laatste oorlogsjaar in Indonesië werd hij commandant van het Korps Speciale Troepen. Tot die eenheid behoorde eerder onderluitenant Jan Vermeulen (1904), een vooraanstaand en gedecoreerd verzetsman uit Zuid-Nederland. Tijdens operaties op Zuid-Sulawesi (Celebes) vermoordde hij als ondercommandant van de beruchte kapitein Raymond P. Westerling (1919) persoonlijk tientallen gevangengenomen Indonesiërs.

Ook Indonesiërs werden door de mobilisatie van het koloniale bestuur en leger, de Japanse bezetting en de daaropvolgende strijd om de onafhankelijkheid geconfronteerd met een op-eenvolging van repressie en massaal geweld, die waarschijnlijk miljoenen mensen het leven kostte en een veelvoud van ont-heemden op de vlucht joeg. De Indonesische leiders Soekarno

(1901) en Mohamad Hatta (1902) hadden in de jaren vóór 1940 politieke actie gevoerd tegen de koloniale repressie en dat met gevangenschap en interne ballingschap moeten bekopen. Ze hoopten tijdens de Japanse bezetting de politieke voorwaarden te scheppen voor het stichten van een onafhankelijke staat. Deze proclameerden ze op 17 augustus 1945, twee dagen na de Japanse capitulatie, en daarmee begon de strijd om Indonesische staats- en natievorming.

Een Nederlands artsengezin dat in Malang op Java woonde, werd tijdens de Japanse bezetting gescheiden – de man (1900), een officier van gezondheid, werd als krijgsgevangene bij de Birma-Siam spoorweg tewerkgesteld, de vrouw (1902) en de kinderen werden in burgerkampen geïnterneerd. Na de Japanse capitulatie werd het contact met de vader per post hersteld, en slaagde de moeder er tijdens de bersiapperiode in zich met de kinderen in Batavia in veiligheid te brengen. Uiteindelijk vertrok het gezin via Singapore per schip naar Nederland, waar ze ondervonden dat hun oorlogservaringen maar weinig gehoor kregen.⁴

Deze betrekkelijk willekeurige voorbeelden laten zien hoe de opeenstapeling van oorlogservaringen tien jaar lang het leven van Nederlanders heeft bepaald en veranderd. Hoe hebben ze hun houding bepaald, en op grond waarvan? De Franse historica Alya Aglan veronderstelt dat dit in Europa, toen dat door nationaalsocialistische en fascistische regimes werd gecontroleerd, gebeurde in de vorm van ‘een continue aanpassing aan de urgenties van het moment’.⁵ In reactie op steeds heviger repressie en de ineenstorting van vertrouwde sociale en politieke verbanden, gingen mensen op zoek naar houvast. Dat kon ertoe leiden dat ze zich in hun alledaagse leven aanpasten aan de onderdrukking en wegkeken van de gevolgen. Anderen zochten juist nieuwe netwerken van wederzijds vertrouwen als opstap naar een betere toekomst.

De keuzes die mensen onder zulke omstandigheden maakten, zijn beïnvloed door inschatting van de eigen speelruimte om te handelen. Zo'n afweging hangt af van persoonlijkheidsfactoren, maar evenzeer van beschikbare capaciteiten (bijvoorbeeld betrokkenheid in eerdere conflicten of de vaardigheid hebben een drukpers te kunnen bedienen) en sociale verbanden (zoals lidmaatschap van partij, kerk, vakorganisatie, sportvereniging).⁶

De Duitse historicus Reinhart Kosseleck heeft voor het onderzoek naar de oriëntaties voor handelen een zinvol begrip-paar geïntroduceerd: *Erfahrungsraum* en *Erwartungshorizonten*.⁷ Het eerste veronderstelt dat de mensen hopen voort te kunnen bouwen op inzichten die ze door ervaring met zich meedragen, bijvoorbeeld ideeën over zelfredzaamheid of opvattingen over wat al dan niet rechtmatig en rechtvaardig is. Het gaat hierbij om de mentale ruimte waarin ervaringen worden opgedaan en gedeeld, bijvoorbeeld: gezinsverband, kerk of politieke partij. Vervolgens kunnen mensen hun handelingen oriënteren op toekomstverwachtingen die zich aftekenen aan hun mentale horizon. Die verwachtingen kunnen heel concreet zijn, zoals indertijd de overtuiging dat de geallieerden de oorlog snel zouden winnen, of, veel vager, het geloof in geestelijke regeneratie van de samenleving. Ik voeg hier nog een derde aspect aan toe, dat van zingeving. Daarbij draait het om de vraag hoe mensen elkaar en zichzelf vertellen – als individu, in de privésfeer, en als leden van een sociale groep of een institutie – welke specifieke politieke en morele betekenis ze willen geven aan hun houdingen en keuzes.

Mensen konden zich alleen op grond van eerdere oorlogservaringen enigszins voorbereiden op vergaande ontwrichting van de eigen leefwereld door oorlogsgeweld en repressie, maar anders dan bijvoorbeeld België had Nederland daar geen recente ervaring mee. Overleven was echter pas te leren in de har-

de praktijk – en dan nog voor zover de spelingen van het lot dat toestonden. De verbindingen die Nederlanders in het decennium van de lange Tweede Wereldoorlog legden tussen ervaringen uit het verleden, de morele uitleg van het heden en verwachtingen van de toekomst, zijn het onderwerp van dit boek. Het gaat in de eerste plaats over Nederland en Nederlanders, en hoe zij zich hebben verhouden tot elkaar en tot de buitenwereld.

Tegelijkertijd gaat het vooral over één specifiek aspect van de de oorlogsgeschiedenis. Als historicus van oorlog, bestuur en politiek leg ik de nadruk op de complexe interactie tussen staat en maatschappij in de jaren 1940, met bijzondere aandacht voor politieke transities in relatie met de maatschappelijke ontwikkelingen. Het boek gaat daarom wel over de manier waarop de Nederlandse samenleving reageerde op de voortdurende oorlogsomstandigheden en het repressieve geweld dat daarmee gepaard ging. Het gaat in het bijzonder over de dynamische interactie tussen Nederlanders en hun leiders. Het gaat over gehoorzaamheid aan en uitdaging van het gezag, over aanpassen en verzetten, over het zoeken naar richting en zin. Vanwege dat zoeken gaat het ook over de taal die werd gebruikt om de ervaringen en verwachtingen onder woorden te brengen, over de onderliggende mentaliteit, over wat men elkaar vertelde om de situatie van het moment te duiden. Het boek gaat over de verschuivingen in dit denken en doen.

Aan de basis van dit boek ligt de publieke les die ik op 22 oktober 2014 gaf bij mijn aantreden als gastprofessor aan het Jena Center Geschichte des 20. Jahrhunderts. Deze lezing had als titel *Die Verbrechen der anderen: die Niederlande, der Zweite Weltkrieg und die Kontinuität der Gewalt*. Het is gebruikelijk dat gasthoogleraren hun rede – aangevuld met andere geschriften van hun hand – uitgeven in de bekende blauwe reeks van het Jena Center. Toen ik met professor Norbert Frei, de leider

van het Jena Center, besprak hoe ik mijn bundel vorm kon geven, stelde hij voor dat ik een kleine monografie zou schrijven op basis van een aantal eerder gepubliceerde bijdragen, aangevuld met de kern van de eerdergenoemde rede. Ik heb dit graag gedaan omdat het me uitdaagde de Nederlandse ervaring in een breder internationaal verband te schetsen en aan een Duitstalig publiek voor te leggen. Dit alles heeft geleid tot een thematisch-chronologische opzet van het boek, waarbij ik de geselecteerde stukken tot een lopend verhaal heb herschreven en aangevuld. Dit boek verscheen in 2017, onder de titel *Der lange Krieg der Niederlande*.⁸

Naar aanleiding van de Duitse publicatie kreeg ik veel reacties van Duitse collega's, die het beschouwden als een verhelderend overzicht van de Nederlandse geschiedenis in de zware jaren 1940. Daarop stimuleerden Nederlandse vakgenoten me aan een Nederlandse versie te beginnen. Ze vonden het belangrijk dat er zo'n overzicht met een visie op de samenhang tussen de conflicten van het decennium zou komen, zeker in het jaar waarin het einde van de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding van Nederland grootscheeps worden herdacht. Het uitvoeren van dit plan kostte het nodige denkwerk, omdat een Duits en een Nederlands publiek toch verschillende voorkeuren hebben, in andere termen over de oorlog praten en deze in een heel ander historisch continuüm plaatsen.

Dit boek is dus een product van mijn verblijf in Jena, maar het is evengoed voortgekomen uit de behoefte mijn ideeën over de 'lange Tweede Wereldoorlog' in samenhang te presenteren. Met de viering van 75 jaar bevrijding wordt de herinnering aan de lange oorlogsjaren gevoed door een baaierd van monografieën, microstudies en egodocumenten. Deze niet-aflatende en steeds hernieuwde belangstelling geldt ook de geschiedenis van het conflict met Indonesië.

Het leek me een goed idee de kaders waarin we terugkijken

naar de jaren 1940, aan een onderzoek te onderwerpen. Daarom ben ik op zoek gegaan naar de betekenis van context, continuïteit en conflict. Om dit alles te doorgronden moet ook het internationale perspectief de nodige aandacht krijgen. Nederland is niet uniek, net zomin als zijn oorlogsgeschiedenis dat is. Met dit doel heb ik een lopend verhaal met argumentatie opgebouwd met behulp van teksten die ik eerder heb geschreven, vaak als bijdragen voor internationale conferenties of publicaties. De oorsprong is verantwoord in het notenapparaat bij de desbetreffende hoofdstukken. Het hoofdstuk over de geschiedenis van de joodse bevolkingsgroep tijdens de bezetting en vervolging is een ingedikte en bewerkte versie van mijn bijdrage aan het door Hans Blom en anderen uitgegeven standaardwerk *De geschiedenis van de joden in Nederland*, oorspronkelijk verschenen in 1995 en in een herziene druk in 2017.⁹

Een boek als dit kan nooit volledig zijn en is dus niet af. Er wordt nog steeds heel veel onderzoek gedaan naar tal van aspecten van de geschiedenis van Nederlands ‘lange Tweede Wereldoorlog’. Ik hoop daarom dat dit boek zal dienen als een ‘werkboek’, als een instrument om al die biografieën, microgeschiedenissen, lokale en regionale oorlogsgeschiedschrijving en specialistische studies van een kader te voorzien. Dat het, kortom, uitdaagt tot productieve voortzetting van het historio-
grafisch debat.

Peter Romijn, maart 2020

1 Een deugdzame natie en de boze buitenwereld, 1900-1940

Overvallen

In de vroege ochtend van vrijdag 10 mei 1940 schrokken Nederlanders in de grensstreek met Duitsland en even later ook in het binnenland wakker van het lawaai van grote formaties overvliegende vliegtuigen. Op dat moment overschreden Duitse infanterie en pantsertroepen, behorend tot de *Heeresgruppe B* onder bevel van *Generaloberst* Fedor von Bock, de grens. Deze troepen rukten snel op door de nauwelijks verdedigde noordelijke en oostelijke provincies van Nederland in de richting van de ‘Vesting Holland’ waarin de grote steden in het westen lagen. In Limburg forceerden de Duitse legers al direct een doorbraak in de richting van de Ardennen en Noord-Frankrijk. Dit was het grote strategische doel van het Duitse offensief, dat op 22 juni Frankrijk zou dwingen te *capituleren*. Hiermee leek de Duitse dominantie op het Europese continent voor lange tijd verzekerd. Volgens de Franse historicus Marc Bloch, die indertijd onder de wapenen was, had niemand zich een nederlaag van zo’n reikwijdte zelfs maar kunnen voorstellen.¹

Op de ochtend van de invasie had een nieuwslezer een proclamatie van koningin Wilhelmina voorgelezen voor de Hilversumse radio. In de woorden van de vorstin had Nederland zijn neutraliteit steeds stipt nageleefd. De Duitse leider Adolf Hitler had ook enkele keren plechtige toezeggingen gedaan dat hij die neutraliteit zou respecteren. De Duitse aanval heette daarom

een 'voorbeeldloze schending van de goede trouw en aantasting van wat tussen beschaafde staten behoorlijk is.'² Dat 'voorbeeldloze' is trouwens een opmerkelijke diskwalificatie, gezien de eerdere Duitse invasies van Polen (op 1 september 1939), Noorwegen en Denemarken (een maand tevoren, op 9 april 1940). Het 'vlammend protest' baseerde zich op de geest van het volkenrecht en ging uit van een moraliteit die goede trouw en beschaving als norm stelt aan de omgang tussen staten.

Hier komt een aantal aspecten samen die met elkaar de Nederlandse omgang met de harde realiteiten van de lange Tweede Wereldoorlog karakteriseren. Het nationale zelfbeeld van de vreedzame natie die bakermat wilde zijn van internationaal recht, was geschonden. Dit idee voedde gevoelens van machteloosheid, frustratie en slachtofferschap. De proclamatie riep niet zozeer op tot strijd tegen het onrecht, ze was veeleer gericht op het verantwoordelijkheidsgevoel van de bevolking. De koningin en haar regering beloofden hun plicht te zullen doen. Wilhelmina riep alle landgenoten op dat ook te doen, 'met uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave waartoe een rein geweten u in staat stelt'.³ Vier dagen later besloten de koningin en haar ministers naar Engeland te vluchten.

De Nederlanders bleef niets anders over dan de capitulatie van het leger en de Duitse bezetting als voldongen feiten te accepteren. Terwijl het wapengeweld hun vooroorlogse wereld wegvaagde, bleef het devies: vasthouden aan de vertrouwde waarden. Die moesten, ook als de vijand zou overwinnen, mentaal houvast bieden en helpen de nieuwe realiteit dragelijk te maken.

De vraag wat die vertrouwde waarden waren voor de Nederlanders die in de meidagen van 1940 samen de oorlog werden ingezogen, is alleen bij benadering te beantwoorden. Voorop staat dat de verschillende sociale klassen en de politieke en religieuze stromingen elk op hun eigen manier in het leven ston-

den. Toch deelden socialisten en liberalen, christenen en joden, Nederlanders en Indonesiërs sinds het begin van de twintigste eeuw een reeks ingrijpende ervaringen. Ze moesten hun houding zien te bepalen in een tijdperk waarin hun wereldbeelden telkens weer hevig op de proef werden gesteld: de koloniale expansie, de Wereldoorlog van 1914-1918, de snel voortschrijdende technologische en maatschappelijke modernisering en de langdurige economische crisis van de jaren 1930.

De vooroorlogse jaren zijn in de geschiedschrijving vaak voorgesteld als relatief stabiel en bestand tegen grote schokken.⁴ Tot 1940 kraakte die stabiliteit voortdurend als gevolg van verarming en sociale ontwrichting, leidend tot onrust en politieke radicalisering. Door de internationale spanningen rond de Eerste Wereldoorlog en opnieuw in de jaren 1930, groeiden de zorgen om het voortbestaan van de Nederlandse natie en haar overzeese rijk. De Duitse overval op 10 mei 1940 betekende dat de natie en haar leiders op weer een heel nieuwe realiteit moesten inspelen.

Wat waren de ervaringswereld en de mentale bagage van de Nederlanders die in 1940 het decennium van de 'lange Tweede Wereldoorlog' binnentraden? Wat bepaalde hun omgang met oorlogsgeweld, onderdrukking en vernietigend racisme? In hoeverre hebben deze ervaringen ingewerkt op mens en maatschappij?

Vóór de oorlog: politiek en ideologie

Rond 1900 was Nederland druk doende zijn intrede in de moderne tijd te maken. Het sociale leven en de economie wonnen vaart door massaproductie en -consumptie, ondersteund door een zich snel ontwikkelende infrastructuur voor communicatie en mobiliteit, in de vorm van populaire pers, telegraaf en te-

lefoon, groei van scheepvaart, spoorwegen en wegverkeer.⁵ De politieke leiders en de maatschappelijke elites voelden de noodzaak deze ontwikkelingen zo te sturen dat ze niet ontworpend zouden werken. Nederland kende sinds de liberale Grondwet van J.R. Thorbecke een parlementair stelsel waarin de ministers verantwoordelijk waren en regeringen konden opereren op basis van vertrouwen in het parlement. In 1898 kwam de achttienjarige koningin Wilhelmina op de troon. Zij zou tot 1948 in functie blijven en in die vijftig jaar als staats-hoofd twee wereldoorlogen meemaken. Haar troonsbestijging gaf aanleiding tot het organiseren van grote volksfeesten om haar voor te stellen als de verpersoonlijking van de beloften van de nieuwe tijd: industrialisatie en koloniale expansie, maar ook moderne zaken als participatie van vrouwen en lagere klassen, gemeenschapszin, sociale huisvesting, beter onderwijs en gezondheidszorg.⁶

Wilhelmina ontpopte zich als een krachtige persoonlijkheid met sterke, en in hoofdzaak conservatieve overtuigingen. In haar eigen woorden, geciteerd door biograaf Th. Booy, was zij 'een pasja [...] een lastig mens [...]. Iemand die altijd het laatste woord en altijd zijn zin wil hebben.'⁷ Zij geloofde een van God gegeven missie te vervullen om land en volk te leiden en zag het parlementaire stelsel als een vooralsnog onontkoombare belemmering voor haar ideeën. Ze bleek al vroeg in haar regering bereid stevige conflicten aan te gaan als het ging om zaken die zij belangrijk vond, en dat zou vooral in de jaren 1940 heel sterk naar voren komen. Politici durfden haar vaak geen tegenspel te geven, en als ze het al deden, werkte het vaak niet. Wilhelmina identificeerde zich liever met militairen dan met burgerpolitici, maar ook militairen konden snel uit de gratie raken als ze zich in haar ogen te sterk of in ongewenste richting profileerden.⁸

Als staatshoofd hield ze zich actief met het defensiebeleid bezig, en ze zou zowel tijdens de Eerste Wereldoorlog als in de

mobilisatietijd van 1939-1940 en in Londense ballingschap, conflicten rond de opperbevelhebbers van het moment uitlechten. In de eerste tien jaar van haar regeerperiode voelde ze zich het meest geïnspireerd door de veldtochten onder leiding van generaal Jo van Heutsz tegen de laatste onafhankelijke rijken in Indonesië.⁹

De liberale staatsvorm van de constitutionele monarchie maakte het mogelijk dat katholieken en gereformeerden tegen het einde van de negentiende eeuw brede emancipatiebewegingen ontwikkelden, waarmee ze zich afzetten tegen de dominantie van liberalisme en protestantisme. De eerste grote stap zette de predikant Abraham Kuyper, die in 1886 met zijn orthodox-protestante volgelingen uit de Nederlandse Hervormde Kerk trad en de Gereformeerde Kerken in Nederland stichtte. 'Er kan veel van hem gezegd worden,' aldus historicus Piet de Rooy, 'maar niet dat hij voor de lieve vrede naar een compromis zocht of streefde naar consensus.'¹⁰ 'Abraham de Geweldige' hoopte de samenleving door een krachtig en recht-in-de-leer godsgeloof te leiden.

Gereformeerden en katholieken stonden in theologisch opzicht diametraal tegenover elkaar, en op dorpskermissen en stedelijke markten gingen ze vaak met elkaar op de vuist. Hun leiders waren het er echter over eens dat godsdienst tot de particuliere sfeer behoorde en dat de staat zich daarbuiten moest houden. In 1879 stichtte Kuyper (1837-1920) de eerste moderne politieke partij, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Deze naam hield een afwijzing in van het beginsel van volkssoevereiniteit uit het liberale gedachtegoed en ook van de dominantie van de staat over de maatschappij. Kuyper stelde hiertegenover het subsidiariteitsbeginsel: de staat heeft zich te onthouden van taken die door maatschappelijke organisaties behartigd kunnen worden. De katholieke stroming zou zich op grond van de pauselijke leerstellingen op hetzelfde beginsel politiek organiseren.¹¹

De derde emancipatiebeweging, de socialistische stroming, wilde de arbeidersklasse organiseren en aan de macht brengen. Al voor de Eerste Wereldoorlog kozen de leiders in meerderheid voor de parlementaire strijd als middel, in de verwachting dat de katholieke en gereformeerde arbeiders hun klassenbelang zouden laten prevaleren boven hun levensbeschouwing. Deze verwachting kwam echter niet uit. De confessionelen organiseerden vakorganisaties, die de klassenstrijd afwezen en resultaten wilden boeken door harmonieus overleg tussen werkgevers en werknemers. De liberalen, die zichzelf zagen als dragers van de vooruitgang en hoeders van het nationaal gevoel, verloren door de stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht hun politieke sleutelpositie. In economisch opzicht bleef het liberale denken echter dominant, ook in de christendemocratische interpretatie.

De charismatische leiders die emancipatiebewegingen vormgaven, wezen hun volgelingen de weg hoe ze politieke en maatschappelijke macht konden ontplooiën door hun eigen levensbeschouwing te accentueren. Kuyper bekroonde zijn politieke missie tussen 1901 en 1905 door eerste minister van een coalitieregering te worden. De eerste generatie leiders van de nieuwe bewegingen, naast Kuyper de katholieke priester Herman Schaepman (1844-1903) en de socialistische advocaat Pieter Jelles Troelstra (1860-1930), wantrouwde de liberale staat uit principe. Ze gebruikten zijn instituties wel om emancipatie van hun richting af te dwingen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog spraken de belangrijkste partijen af het algemeen kiesrecht in te voeren in ruil voor de gelijkstelling van het bijzonder onderwijs.

De belangrijkste politicus van het interbellum, de periode tussen beide wereldoorlogen, was de nieuwe sterke man van de Anti-Revolutionaire Partij. Hendrikus Colijn (1869-1944) was de meest veelzijdige leider van zijn generatie dankzij een onge-

woon brede ervaring in de koloniën en het internationale zakenleven. Boerenzoon Colijn was na een carrière als officier in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) parlementslid en minister van Oorlog geworden en daarna president-directeur van de Bataafse Petroleum Maatschappij, de voorloper van Royal Dutch/Shell. Als sterke man van de politiek van de jaren 1930 zou hij leiding geven aan vijf coalitiekabinetten. Colijn was een man om mee te dwepen of om te haten. Vanwege zijn eenvoudige komaf was hij een bron van trots voor het anti-revolutionaire kiezersvolk. De calvinistische 'kleine luyden' zagen in zijn persoon en loopbaan belichaamd wat godsvertrouwen vermocht.

Colijn had in de andere partijen geen tegenhangers van gelijke statuur. In de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) begon in de tweede helft van de jaren 1930 de ster van de advocaat en hoogleraar arbeidsrecht Carl P.M. Romme (1896-1980) te stijgen. Als minister van Sociale Zaken onder Colijn probeerde hij een voorzichtig begin met werkgelegenheidsbeleid te maken. Pieter J. Oud (1886-1968), werd de belangrijkste liberale politicus in het interbellum. Hij was namens de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) minister van Financiën en werd hierdoor geëngageerd aan het bezuinigingsbeleid van Colijn. In 1937 werd Oud benoemd tot burgemeester van Rotterdam. De belangrijkste socialistische leider werd Willem Drees (1886-1988), die ervoor zorgde dat zijn Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in het politieke bestel integreerde. Als wethouder van Den Haag won de selfmade man Drees het vertrouwen bij de andere partijen door pragmatisme, bekwaamheid en bereidheid tot consensus.

Omdat geen van de partijen in het interbellum een meerderheid vertegenwoordigde, was het voor de nieuwe generatie politieke leiders nodig dat ze onderlinge tegenstellingen konden overbruggen en een meer zakelijke politiek gingen voeren. Ze

concentreerden zich op het mobiliseren, bijeenhouden en sturen van de eigen aanhang om in het politieke proces van machtsdeling en compromissen zo sterk mogelijk voor de dag te komen. Zulk verbindend leiderschap kon succesvol werken omdat het brede bewegingen organiseerde, die bestonden uit eenvoudige leden aan de basis, partij-activisten, schoolbestuurders en wethouders in het middenkader, en de burgemeesters, hoge ambtenaren, volksvertegenwoordigers en ministers aan de top. Een groot deel van het kiezersvolk werd zo verbonden in trouw aan de eigen ideologische stromingen, en deze zogenaamde ‘verzuiling’ werkte als het organiserend principe van politiek en samenleving. Om hun aanhang bijeen te houden gold voor de politieke leiders van de jaren 1930 als vanzelfsprekend het primaat van de binnenlandse politiek. Colijn kende het buitenland en de koloniën uit eigen waarneming. De anderen zagen de wereld zoals ze Nederland zelf benaderden: met een mengsel van normativiteit en pragmatisme.

In het interbellum regeerde een confessioneel-liberale coalitie het land. Haar dominantie bracht continuïteit, maar werkte in zware tijden ook stagnatie en maatschappelijke onrust in de hand. Tijdens de Grote Crisis van de jaren 1930 hielden de achterenvolgende kabinetten strak vast aan de klassiek-economische principes die geen ingrijpende overheidsinterventies toestonden. Het politieke systeem bleef functioneren omdat de leiders aan de top onderhandelden over strijdpunten, terwijl ze hun mensen aan de basis activeerden om instemming te genereren. Verkiezingscampagnes dienden vooral om de eigen achterban te mobiliseren en minder om andersdenkenden te overtuigen. Wel was de interactie tussen de politieke partijen en de met hen verbonden *civil society* bijzonder intensief. Veel vertegenwoordigers van maatschappelijke instituties, zoals de massamedia, vakbonden of onderwijskoepels, hadden tegelijkertijd politieke mandaten.¹² In plaats van democratische invloed

in het politieke proces was er zowel landelijk als lokaal in de eerste plaats sprake van 'schikken en plooiën' tussen de politieke partijen en de maatschappelijke organisaties.¹³

Binnen het 'verzuilde' bestel was politiek tegenspel moeilijk te organiseren. De sociaaldemocratie speelde in het interbellum nog een ondergeschikte rol in de landelijke politiek. In november 1918, aan het eind van de Eerste Wereldoorlog, toen er in Europa een revolutionaire stemming heerste, betoogde haar politiek leider Troelstra dat ook in Nederland een omwenteling aanstaande was. De socialisten gingen echter niet zo ver dat ze hun aanhang mobiliseerden om de macht op straat over te nemen. De rechtse partijen daarentegen formeerden vrijwillige milities om zo'n machtsgreep te verhinderen, onder de leus 'Tegen de revolutie: HET EVANGELIE!'

Zo bevestigde november 1918 in Nederland de macht van de gevestigde orde. De andere grote blokken bleven de socialisten nog lang verdenken van revolutionair sentiment. Ook op programmatische gronden wilden ze geen ruimte voor samenwerking maken. De socialisten streden ervoor de productiemiddelen tot gemeenschapsbezit te maken en dit botste met de confessionele oriëntatie op een corporatistische ordening van het sociaaleconomisch leven. Terwijl de socialisten uitgingen van klassentegenstellingen geloofden de confessionelen in arbeidsvrede, vormgegeven door regulering van de productie en de arbeidsvoorwaarden per bedrijfstak. Deze uiteenlopende visies stonden samenwerking in de lokale politiek niet in de weg. Toen in 1939 nieuwe oorlogsdreiging voelbaar werd, besloten de confessionelen op grond van de urgentie van het moment dat de socialisten voor het eerst tot de regering konden toetreden.

Het politieke bestel werkte verder als een gesloten systeem, dat nieuwkomers en outsiders weinig kans en invloed bood. Communisten, fascisten en partijen van middenstanders en

plattelanders golden al snel als gevaar voor de openbare orde. Daarom hekelde extreemrechts 'de systeempolitici' die de dienst uitmaakten en de burgers eigenlijk geen keus boden.

Welke alternatieven hadden de politieke outsiders te bieden? Op links had al vóór de Eerste Wereldoorlog een revolutionaire groep zich afgesplitst van de SDAP. Als Communistische Partij Holland (CPH) ging zij ondanks een beperkte electorale aanhang (tussen de 1,5 en 3,5 procent) een niet te negeren plaats in de Nederlandse politiek innemen. De partij bouwde een relatief grote aanhang op in Amsterdam en de omringende industriegebieden en onder landarbeiders in agrarische streken. Terwijl de sociaaldemocraten stap voor stap werden opgenomen in hogere overheidsfuncties, gold voor de communisten feitelijk een beroepsverbod voor de openbare dienst. Zij golden als de Nederlandse bolsjewieken die, zodra zij de kans kregen, de maatschappelijke orde omver zouden werpen. De communisten identificeerden zich met de grote stakingsbewegingen in Noord- en Oost-Nederland in de jaren 1920, met de munterij op het marineschip De Zeven Provinciën (1933) in de Indische wateren en met een grootschalig oproer in de Amsterdamse Jordaan (1934) – en rechts gaf hen de schuld. Gevolg was dat de overheid extreemlinks als belangrijkste vijand zag en haar repressieve waakzaamheid versterkte.

Op rechts ontstonden systeemkritische boeren- en middenstandspartijen. Toen de crisis verhevigde, stroomden veel aanhangers door naar de extreemrechtse en fascistische partijen, waarvan de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) de belangrijkste was. Deze werd in 1931 opgericht door ir. Anton Mussert en elf anderen en boekte na enkele jaren opzienbarende electorale successen. De NSB presenteerde zich als een fatsoenlijke versie van de fascistische stroming in Europa, door propaganda voor 'godsvertrouwen, liefde voor volk en vaderland en eerbied voor de arbeid'.¹⁴